

ऋग्वेदे धार्मिकव्यवस्था सामाजिकव्यवस्था च

Purnima Shit ¹, Dr. Narayan Sarkar ²

¹ Research Scholar of Sanskrit, Department of Sanskrit, CMJ University, Jorabat, Meghalaya, India.

² Assistant Professor, Research Guide, Department of Sanskrit, CMJ University,
Jorabat, Meghalaya, India.

सारः

वैदिककाले मानवमस्तिष्कस्य कारखाने मालानिर्माणविधिः ऋग्वेदे इव अन्यत्र न दृश्यते । वैदिकस्तवानां प्राचीनतमाः ऋषयः सरलस्वभावात् स्वतः एव प्राकृतिकदृश्यानि दृष्ट्वा अतीव प्रसन्नाः भूत्वा सूर्योदयात् सूर्यास्तपर्यन्तं अद्भुतदृशेषु नष्टाः भवन्ति स्म । ते प्राकृतिकघटनानि, बलानि च आत्मान सह सम्बद्ध्य तस्य मानवरूपं निर्मितवन्तः । तेषां कृते प्रकृतिः एकः जीवः इव आसीत् यया ते अदेवलोके दिव्यशक्तिं दृष्टवन्तः । फलतः चन्द्रः, तारा, अतलः समुद्रः, अनन्तं आकाशः, सूर्योदयः, रात्रौ आगमनं च दिव्यघटना इति मन्तव्यम् अभवत् । प्राचीनकालात् एव समाजस्य प्रगतिः मनुष्यस्य आर्थिकजीवनस्य समृद्धि-प्रगतेः, आरामस्य च उपरि आश्रिता अस्ति । मनुष्यस्य भौतिकं लौकिकं च सुखं तस्य जीवनस्य आर्थिकविकासेन प्रभावितं भवति ।

मुख्यशब्दः - भाषा, शक्तिः, देवता, संस्कारः ।

प्रस्तावना

ऋग्वेदस्य भाषा-

शब्दसंवर्धनं प्रति, भाषाशक्तिं च प्रति जागरूकता ऋग्वेदस्य कविषु सर्वत्र प्राप्यते। भाषायाः विषये सः संस्कृतिस्य, परिष्कारस्य च महत्त्वं अपि स्वीकृतवान् अस्ति । स कथयति - 'सक्तुमिवा तितूना पुनन्तो यात्रा धीरा मनसा वाचमक्रत्' अर्थात् यथा सट्टुः चलनीद्वारा छानयित्वा शुद्धं भवति, तथैव अस्य देशस्य विचारशीलाः पुरुषाः मनसः चलनीया छानयित्वा स्वस्य वाक् शुद्धं कृतवन्तः। एकस्मिन् स्थाने वाक्यानां व्याख्यानसामर्थ्यविषये ऋग्वेदऋषिः कथयति - कश्चन जनः पश्यन् अपि वाक् द्रष्टुं न शक्नोति, कश्चित् शृण्वन् अपि श्रोतुं न शक्नोति, निपुणस्य पुरतः च , सः तथैव स्वस्य रहस्यं प्रकाशयितुं शक्नोति।सा भर्तुः कृते आत्मानं ददाति, यथा प्रेम्णा भार्या भर्तुः कृते आत्मानं ददाति।

ऋग्वेदे धार्मिकव्यवस्था -

1. प्राकृतिकशक्तेः मूर्तरूपाणि

वैदिककाले मानवमस्तिष्कस्य कारखाने मालानिर्माणविधिः ऋग्वेदे इव अन्यत्र न दृश्यते । वैदिकस्तवानां प्राचीनतमाः ऋषयः सरलस्वभावात् स्वतः एव प्राकृतिकदृश्यानि दृष्ट्वा अतीव प्रसन्नाः भूत्वा सूर्योदयात् सूर्यास्तपर्यन्तं अद्भुतदृश्येषु नष्टाः भवन्ति स्म। ते प्राकृतिकघटनानि, बलानि च आत्मान सह सम्बद्ध्य तस्य मानवरूपं निर्मितवन्तः। तेषां कृते प्रकृतिः एकः जीवः इव आसीत् यया ते अदेवलोके दिव्यशक्तिं दृष्टवन्तः। फलतः चन्द्रः, तारा, अतलः समुद्रः, अनन्तं आकाशः, सूर्योदयः, रात्रौ आगमनं च दिव्यघटना इति मन्तव्यम् अभवत्। वैदिकधर्मः तादृशं प्रकृतिं पूजयति स्म। एवं बहुदेववादः उत्पन्नः यस्मिन् असाधारणभौतिकघटनानां दिव्यघटनारूपं दत्तम्। धार्मिकप्रेरणा एवं व्यज्यते। अस्ति। एवं मनुष्यः सूर्यचन्द्राग्निवायुमेघनक्षत्रादिकं मानवरूपदेवतां परिणमयति । येषु घटनासु मनुष्याः ईश्वरत्वम् अनुभवन्ति तेषु शास्त्राणां अवधारणाः उत्पद्यन्ते । यदा स्वाभाविकः मनुष्यः स्वजीवने निहितशक्तयः, घटमानघटनानि च विश्लेषितुं प्रयतते तदा बहवः अचेतनवस्तूनि परिवर्तयितुं प्रवृत्ताः भवन्ति । देवताः यस्मिन् प्राचीनमानसिकदृष्टौ आश्रिताः सन्ति, सा तस्य प्राचीनप्राकृतिकवातावरणेन प्रभाविता इति विद्वांसः मतम् । कथाकारः सम्पूर्णं परिवेशं स्वकथायाः सूत्रेषु बुनति। वैदिकर्षिभिः प्रकृतेः विविधघटनासु मानवचैतन्यं प्रत्यारोपितम् अस्ति तथा च तानि सर्वाणि प्रकृतिघटनानि यानि मनुष्यान् भयम् अथवा प्रेमानुभवं ददति स्म, ते वैदिकर्षिणां उपासकाः अभवन् । अस्मिन् क्रमे वैदिकसाहित्ये याः मुख्यशक्तयः मानवीकृताः सन्ति ताः -

(i) अग्निः

अग्निः एकः प्रमुखः प्राकृतिकः बलः अस्ति यः ऋग्वेदे समाननाम्ना मूर्तरूपः अस्ति । ऋग्वेदे 'यविष्ठ' इति विशेषणं बहुवारं प्रयुक्तम् अस्ति यस्य अर्थः 'अतियुवः' इति । अग्नेः मानवरूपं ऋग्वेदे सर्वत्र प्रशंसितम् अस्ति। एकस्मिन् स्थाने अग्निः पिता, भ्राता, पुत्रः, सहचरः च मूर्तरूपः इति उक्तम् अस्ति। उर्जः नपत्, सहस्युतः इति विशेषणानि अग्निस्य कृते प्रयुक्तानि, येन तत् सूचयति अत्यन्तं शक्तिशाली शक्तिशाली च अस्ति। अस्य उत्पत्तिसूचकः अस्ति।

(ii) इन्द्रः

इन्द्रः ऋग्वेदस्य महत्त्वपूर्णः देवः अस्ति । ऋग्वेदस्य चतुर्थे भागे प्रायः २५० स्तोत्रेषु सः स्तुतः अस्ति । विद्वांसः इन्द्रं वर्षासम्बद्धस्य प्राकृतिकशक्तेः प्रतीकत्वेन स्वीकृतवन्तः । इन्द्रस्य पुंस्वरूपं बहुविधं ऋग्वेदे प्रकीर्तितम् । एतेषां शोभन हन्ययुक्त (सुशिप्रा), 'द्राधङ्ग (निचितः), वज्रबाहु वज्रहस्ते च उच्यते । सोमः इन्द्रस्य प्रियतमं पेयम् अस्ति। इन्द्रः युद्धदेवः इति मन्यते । सः बहूनि राक्षसान् हन्ति, अतः तस्य कृते 'शूर' इति विशेषणं बहुवारं प्रयुक्तम् अस्ति ।

तिलकः, हिल्ब्राण्ड्ट्, डण्डेकरः च इन्द्रं प्रकाशदेवं मन्यन्ते, तं सूर्येण सह समं कुर्वन्ति । तिलकं वृत्रस्य हिमस्य प्रतीकं मन्यते यत् इन्द्रेण अर्थात् सूर्येण नष्टं भवति। तेषां मते आर्याणां मूलभूमिः उत्तरध्रुवे शिशिरऋतौ सर्वासु नद्यः जलं हिमपातं भवति स्म, तेषां प्रवाहः स्थगयति स्म । वसन्तसूर्यः तान् प्रवाहयति स्म । हिल्ब्राण्ड्ट् अपि वृत्रं हिमशैलस्य रूपं मन्यते स्म, अयं हिमशैलः सूर्येण नष्टः भवति ।

मैकडलन्, कीथ् इत्यादयः पाश्चात्यविद्वांसः इन्द्रं मुख्यतया वर्षदिवं मन्यन्ते । तेषां दृष्ट्या वृत्रं वर्षणस्य प्रतीकं भवति, यस्य नाशेन इन्द्रः वर्षाधाराः भूमौ प्रवाहितुं मुक्तं करोति। उपर्युक्तवर्णनात् स्पष्टं भवति यत् इन्द्रः स्वाभाविकशक्तिः सूर्यस्य मानवरूपः इति स्वीकुर्वितुं शक्यते।

(iii) रुद्रः

रुद्रः महत्त्वपूर्णः वैदिकः देवः अस्ति । रुद्ररूपेण कस्याः प्राकृतिकशक्तिः प्रशंसिता इति बहवः विद्वांसः चिन्तयन्ति । यस्य रुद्रस्य व्याख्यां करोति यथा - 'रोतिति रुद्रः' अर्थात् रुद्रः यतः सः गर्जति अथवा 'रोरुयामनो द्रवति' अर्थात् शब्दस्य उच्चारणं कुर्वन् धावति। एतेषां व्याख्यानानाम् आधारेण रुद्रः उच्चैः शब्देन, मेघगर्जनेन च चलति इव दृश्यते । अन्तरिक्षे गर्जन् मनुष्येभ्यः विद्युत्कृष्टिम् अयच्छत् इति बृहद्देवते उक्तम् । अतः सः रुद्रः इति उच्यते स्म । अस्य आधारेण मैकडोनाल् इत्यनेन तं तूफानस्य देवः इति मन्यते ।

(iv) अश्विनौ

ऋग्वेदे अश्विनौः सदा युग्मरूपेण प्रशंसितः अस्ति । अश्विनावः प्रकृतेः कस्य भागस्य प्रतीकं भवति इति विषये नैरुक्ताः मन्यन्ते यत् आकाशः पृथिवी च सर्वेभ्यः व्याप्तः प्रकाशेन पृथिवी च अत्रेन वा अहोरात्रौ वा सूर्यचन्द्रौ यतो दिवा वा सूर्यः प्रकाशमयः। रात्रिचन्द्रतत्त्वेन च सर्वान् व्याप्तः।

विभिन्नाः प्रकाराः देवाः, तेषां गुणाः, रूपाणि च।

क) अग्निः

ऋग्वेदे स्थानीयदेवतासु अग्निः प्रमुखः अस्ति । (अग्निः)अष्टम-आदौ अग्नि-अध्यायान् विहाय सर्वाध्याय-नवम-स्तोत्राणि संकलितानि सन्ति । तस्य स्तुतौ प्रायः द्विशतं स्तोत्राणि सन्ति। तेषां कृते केचन स्तोत्राः अन्यदेवैः सह विग्रहरूपेण सन्ति, तेषां कृते अपि बहवः स्तोत्राः अपि लभ्यन्ते विग्रहरूपेण वा। ऋग्वेदे ऋग्वेदस्य अष्टाध्यायेषु प्रथमप्रशंसितत्वात्, स्तोत्रसङ्ख्यायाः च दृष्ट्या अग्निः इन्द्रस्य पश्चात् द्वितीयः अस्ति ।

ऋग्वेदे अग्न्यर्थे 'राज' 'देव' इति विशेषणयोः प्रयोगः भवति, यस्य व्याख्या प्रायः सर्वैः भाष्यकारैः 'प्रकाशः' इति अर्थः कृतः । एते शरीराणि प्रकाशयन्ति। एते सम्यक् दृश्यन्ते सुसंरक्षिताः च अर्थात् सुपोषिताः। इदं सौन्दर्यं ज्वालापूर्णम् अस्ति। तेषां सप्त किरणाः सन्ति। मृगस्य तेजसा तेजस्वी च प्रोक्तः । अग्न्यर्थं शुक्रं बहुवारं प्रयुक्तम् । अस्पृष्टास्ते रात्रितमसः कान्तिपूर्णाः दीप्तिवर्धनाः। अग्निवर्णः स्पर्शयोग्यः अशोष्यः च भवति । अग्न्यर्थं ऋग्वेदे निम्नलिखितविशेषणानां प्रयोगः कृतः अस्ति हवीरभुक् समिधानः -, सुप्रयासः, स्वर्णः, द्युक्षः, स्वाध्वरः, विशानराजः, सुयोत्मनः, सुवृक्तिः, चारुप्रतिकः, अजुर्यः, अरिष्यन्तः अर्थात् केनापि वधं कर्तुं समर्थः न भवति, विदन्, त्वेश, दीदीवान्., सुदास, अदाब्धव्रतप्रमति, वसिष्ठ, सहस्रभर तथा शुचि जिहव। एते च वृषभा, दूत, परस्पा अर्थात् विघ्नहर्ता इत्यर्थः। सः अपि जोहुत्रः इति उच्यते अर्थात् सर्वैः प्रथमतया वाक्उत्कर्षकः इति वक्तुं -आत्म-समर्थः अस्ति। अमृतः डाकिनी च अस्ति। तस्य मार्गः कृष्णः अस्ति। अतः सः कृष्णध्वः इति उच्यते। अग्निः -अध्यक्षः देवः अस्ति सर्वाणि भूतानि महान्, ते सर्वत्र दृढतया वर्तमानाः। अग्निः यज्ञभक्षकः स एव वनदाहकः ।

तेषां कृते प्रयुक्तानि उर्जाविशेषणानि तेषां अत्यन्तं शक्तिमान्त्वस्य सूचकाः सन्त-सहस्पुत्र-नपाट-ि तथा च तेषां बलात् उत्पत्तिः। द्रविणोदासः अर्थात् धनदाता गिर्वानासः अर्थात् स्तुतिद्वारा पूजनीयः अस्ति। "सदा युवावस्थाय यविष्ठाख्यः, यजमानसामर्थ्यत्वात् च यजिष्ठः इति नाम्ना मनुष्याणां रक्षकः ।

निघण्टुनगरे ययोः अश्वयोः पूर्वं तस्य वाहनम् आसीत्-, तयोः नाम रोहित इति अभवत् । ग्रित्समाद् इत्यनेन तेषां वाहनाश्वानाम् वर्णः श्याम, रोहितः अथवा आरुषः अर्थात् उज्ज्वलः शुक्लः इति मन्यते । अग्निः त्रिषु स्थानेषु जन्म प्रसिद्धः अस्ति। बृहदेवतस्य मते अस्मिन् लोके अग्निः (पार्थिवः), मध्यलोके जातवेदः, दिव्यलोके वैश्वानरः च।

ऋग्वेदस्य अनेकस्थानेषु तलाद्गुन्विशिष्टगुणयुक्ताः मुख्यदेवताः अपि अग्निना आरोपिताः सन्ति । यथा अग्निः एव - वृषभः, इन्द्रः, विष्णुः नमस्कारयोग्यः, ब्रह्मा ब्रह्मेश्वरः धनवित्, धृतराजः वरुणः प्रशंसनीयः मित्रः, सत्पति आर्यमः नित्यविस्तारः भागः, सविर्यं त्वष्टः हितम् सेवते, असुर रुद्रः शत्रुः मरुतानां । द्रवितोदः अर्थात् धनदा रत्नधा सविता च। अग्निः पितृभ्रातृपुत्रमित्रमूर्तिः । अग्निहविं गन्तुं प्रवृत्तम् । आदित्यैः मुखं कृत्वा अन्ये देवाः जिह्वां कृतवन्तः। एतेषां माध्यमेन एव देवाः हविं प्राप्नुवन्ति। आकाशलोकं पृथिवीं च वह्निमात्रेण विस्तारं प्राप्नोति। अग्निः अन्नादिस्य प्रवर्तकः इति उक्तः अस्ति । अग्नये अर्पणेन वर्षा भोजनं च भवति इति प्रसिद्धः प्रत्ययः ।

ख) इन्द्रः

ऋग्वेदस्य महत्त्वपूर्णः देवः इन्द्रः अस्ति । एते अस्य लोकस्य स्थानीयदेवताः सन्ति। ऋग्वेदस्य चतुर्थभागे प्रायः २५० स्तोत्रेषु सः प्रशंसितः अस्ति । एतेभ्यः अधिकानि स्तोत्राणि ऋग्वेदे अन्यस्य देवस्य कृते न प्रयुक्तानि। वायु-सोम-आदिभिः देवैः सह विग्रहरूपेण अपि प्रशंसितः अस्ति । एवं इन्द्रः ऋग्वेदस्य परमस्तुतः-ब्रह्मणस्पति-वरुण, स्तुतः, प्रार्थितः च देवः अस्ति।

इन्द्रस्य पुंस्वरूपं बहुविधं ऋग्वेदे प्रकीर्तितम् । एतेषां शोभान हन्ययुक्त (सुशिप्र), धद्रङ्ग (निचितः), वज्रबाहु, वज्रहस्ते च इति नामकरणं कृतम् अस्ति । सोम इन्द्रस्य प्रियतमं पेयम् अस्ति। इन्द्रः युद्धदेवः इति मन्यते । सः बहूनि राक्षसान् हन्ति, अतः तस्य कृते 'शूर' इति विशेषणं बहुवारं प्रयुक्तम् अस्ति । वृषभा इति विशेषणं न केवलं तस्य कृते अपितु तस्य रथअश्वादिषु अपि प्रयुक्तम् अस्ति । अस्य शब्दस्य पूर्वीव्याख्याकाराः कामवर्षस्य अर्थ - गृह्णन्ति पाश्चात्यव्याख्याकाराः च वृषभस्य अर्थं गृह्णन्ति । सः शुभ्रः, सादिवः, शक्रतुः, अजुर्यः, ज्येष्ठम्, सत् अर्थात् महान्, सनातन, नित्यं, यज्ञीयः, अभिभविता, विद्वत्, श्रुतम् अर्थात् प्रसिद्धः, नृतुः प्रथमः विश्वस्य एकमात्रः स्वामी इति कथ्यते। ते सखा; शिवः हितकरः, मनुष्याणां रक्षकः। सोमं पिष्ट्वा पचति श्रमं कुर्वतां रक्षकः । सः पापान् शत्रून् च हन्तुं गच्छति। तेन विना मनुष्याः युद्धे विजयं न प्राप्नुवन्ति, अतः दिव्याः मानवाः च सेनाः रथोपविष्टाः च पुरुषाः इन्द्रमेव आह्वयन्ति।

इन्द्रस्य वाहनानि हरि नाम अश्वाः । यद्यपि 'हरि' इति शब्दः अधिकतया द्वन्द्वरूपेण प्रयुक्तः, तथापि इन्द्रस्य द्वौ अश्वौ मन्तव्यौ, परन्तु द्वितीयवृत्ते ऋषिः गृत्सामदः इन्द्रं चतुः, षड्, अष्ट, दश, विंशति, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, प्राप्तुं प्रार्थितवान् । षष्टि 1000, सत्पति, अशीति, नवति, शतं च अश्वाः इन्द्रात्।सह सोम्यनं याचितवान्। एकस्मिन् स्थाने शक्रस्य वाजसहस्रं प्रोक्ताः । सम्भवतः एताः संख्याः इन्द्रस्य ऐश्वर्यस्य वा वेगस्य वा इन्द्रेण प्रदत्तस्य अश्वस्य प्रचुरतायां वा सूचकाः सन्ति ।

ऋग्वेदे इन्द्रः अनेकवीरकर्मकृतः देवः इति वर्णितः अस्ति । इन्द्रो मण्डलं हत्वा विसृज्य तद्युक्तं जलम् । अहिं हत्वा सप्त नद्यः प्रवाहितुं प्रेरितवान् । इन्द्रः बलं हत्वा गावः मुक्तवान् । इन्द्रः अन्तरिक्षं सृजन् पृथिवीं च बलवान् । सः पर्वतान् स्थिरं कृत्वा आकाशं कम्पयित्वा मेघद्वयस्य मध्ये विद्युत् सृजति स्म । इन्द्रो च सूर्योषस्य च प्रजापतिः कथ्यते । ऋग्वेदे उपलभ्यमानैः वर्णनैः स्पष्टं भवति यत् इन्द्रः एव मेघाद् वर्षा प्रदाति देवः इति । वर्षाविघ्नानि दूरीकृत्य अनुयायिनां साहाय्यं कुर्वन्ति ।

ग) मरुत्

ऋग्वेदे मरुतानां विशेषं स्थानम् अस्ति । अस्मिन् त्रयस्त्रिंशत् स्तोत्रेषु स्वतन्त्रतया स्तुतः । इन्द्राग्निपुषेण च युग्मरूपेण स्तुतः । एतेषां देवानां प्रचुरत्वात् तेषां सर्वेषां विशेषणानां बहुवचने प्रयोगः कृतः अस्ति, तेषां कृते 'शर्धा' इति सामूहिकशब्दः अपि प्रयुक्तः अस्ति । ऋग्वेदस्य द्वितीयाध्याये सः सिंहवत् उग्रः, अग्निवत् प्रकाशमानः, जलपूर्णः इति वर्णितः अस्ति । मरुतः सद्यश्चित्तः, तस्य शक्तिः सर्वव्यापी । रमणीयाः, सुन्दराः, मनोहराः च सन्ति ।

मरुद्गणः वक्षसि आभूषणं धारयति । तेषां वलयः प्रकाशयते यथा आकाशतारकाः । मरुतानां वाहनं हरितवर्णं भवति । एकस्मिन् स्थाने ते वृषदश्वसः इति उच्यन्ते । (पृषद्वर्णाश्वयुक्ताः) पृष्णी मरुतानां माता प्रोक्ता रुद्रः पिता प्रोक्तः । मरुद्गणस्य लक्षणात् स्पष्टं भवति यत् सः विद्युत्देवः अस्ति । -वायु-तूफान-वृष्टि- निरुक्ते मरुतशब्दस्य व्याख्या त्रिधा कृता अस्ति अयं शब्दः मि मूलात् (१) -'रु' मूलतः च निष्पन्नः । अतः मरुतः परिमित इत्यर्थः ध्वनियुक्तः । मरुतशब्दो (३) शुद्धधातुभ्यः अपि अस्य उत्पादनं कर्तुं शक्यते । अस्मिन् पक्षे कान्तिः परिमित इत्यर्थः । (२) 'द्रु' इति मूलतः अपि निष्पन्नः भवितुम् अर्हति । अस्य व्युत्पत्तिशास्त्रस्य अनुसारं तस्य अर्थः भवितुम् अर्हति - चरमधावकः ।

बन्धे तान् मृतात्मनः मूर्तरूपं मन्यते । मेयरः श्रोडरः च अधिकतया अस्य मतस्य समर्थनं कुर्वन्ति । मरुतानां एषा उत्पत्तिः ऐतिहासिकः इति म्याकडोनेल् कथयति । औपचारिकरूपेण सम्भवति, परन्तु तस्य सूचकाः समर्थकतयाश्च ऋग्वेदे न प्राप्यन्ते ।

घ) वरुणः

वरुणः ऋग्वेदे उपवासदेवः इति स्तुतः अस्ति । यद्यपि सः ऋग्वेदस्य मुख्यदेवतासु अन्यतमः अस्ति तथापि तस्य स्तुतिमात्रे अत्यल्पाः -स्तोत्राः सन्ति । सः मित्रेण सह द्वन्द्वयुद्धे बहुवारं प्रशंसितः अस्ति । एतदतिरिक्तं विश्वदेव (५) गीतेषु अपि वरुणस्य स्तुतिः अभवत् । -आदित्य जलऋतुदेवत्वेन तस्य लक्षणं वर्णितं यत् सः सर्वत्र सत्यं प्रकटरूपेण सृष्टवान् । वरुणस्य नद्यः सुगमाः प्रवहन्ति । न श्रान्ता भवति, कार्यात् न निवर्तते ।

वरुणः पापिनां दण्डं ददाति, अतः स्तोतः प्रार्थयति यत् वरुणस्य शस्त्राणि तं न हन्तुम् । वरुणः निरुक्ते व्याख्यातः अस्ति - 'वृनोतिति सतः' 'वृ' शब्दस्य आच्छादनार्थः । आच्छादयति, अतः वरुणः । सयनः वदति यत् वरुणः दुष्टान् बाहुयुग्मे आच्छादयति । मैकडोनेल् इत्यस्य मते ते सर्वत्र सन्ति । ऋग्वेदस्य आधारेण वरुणस्य स्वरूपस्य चर्चा कुर्वन् मित्रेण सह तस्य सङ्गतिः विचारणीयः अस्ति । मित्र इव नेपच्यूनः अपि सूर्येण सह सम्बद्धः अस्ति । वरुणस्य अधिकमहत्त्वस्य कारणात् मित्रस्य लक्षणस्य दोषः वरुणस्य उपरि पतितुं आरब्धः, क्रमेण मित्रस्य स्वतन्त्रव्यक्तित्वं च अन्तर्धानं जातम् । सः सर्वस्य जगतः स्वामी इति उच्यते ।

ड) सविता

ऋग्वेदे सविता ११ स्तोत्रेषु प्रशंसिता अस्ति, तस्याः नाम ११० वारं उक्तम् अस्ति । सविता प्रदीप्ता पार्थिवः इति कीर्तिता अस्ति। तस्य उपवासस्य अवज्ञां कर्तुं कोऽपि समर्थः नास्ति। जगतः सुखाय ते किरणसदृशान् बाहून् प्रसारयित्वा जगतः प्रकाशं प्रयच्छन्ति । सविता प्रतिदिनं समये जागर्ति। तस्मिन् समये जनाः शयनाद् उत्थाय कार्ये व्यस्ताः भवन्ति । तेषां उदयानन्तरं प्रातःकाले अग्निः प्रज्वलितः भवति, नित्यं अग्निहोत्रादयः संस्काराः क्रियन्ते । सविता ऋतूनां पृथक्करणं करोति, तेषां आरम्भान्तं च सूचयति इत्यर्थः। सवितायाः अस्तं गमनानन्तरं रात्रौ आगच्छति। सविता देवः स्वप्रकाशेन स्वर्गं पृथिवीं च अन्तरिक्षं च प्रकाशयति।

च) रुद्रः

रुद्रविषये ऋग्वेदे कुलत्रयः स्तोत्राः प्राप्यन्ते । सम्पूर्णे ऋग्वेदे कुलम् ७५ वारं रुद्रस्य नाम दृश्यते । ऋग्वेदस्य द्वितीयाध्याये रुद्रः पिङ्गलवर्ण इति उच्यते । सदा तरुणः सुनिर्मितः दीप्तालंकारप्रभः बहुरूपहारधरः । तेषां अङ्गानि दृढानि च उग्राणि अर्थात् उग्रानि च। उग्रः सिंह इव तेजस्वी च उक्तः । एते बलिष्ठाः । रुद्रः मरुतानां पिता इति उक्तः अस्ति। सः श्रेष्ठः वैद्यः इति अपि मन्यते । तेषां औषधानि शुद्धानि सुखदानि सुखदानि व्याधिशामयन्ति मनः पृथक् कुर्वन्ति। पौराणिककालेषु प्रसिद्धत्रिमूर्तिषु यः देवः 'शिवः' प्राप्यते सः वैदिकरुद्रस्य हितकरं सौम्यतरं च रूपम् अस्ति । वैदिकोत्तरकाले रुद्र इति नाम अपि शिवस्य अनेकनामेषु अन्यतमम् अभवत् ।

वैदिकरुद्रः प्रकृतेः कस्य भागस्य वा कस्य वा प्रतीकं भवति इति बहवः विद्वांसः चिन्तयन्ति। यसकः एवं व्याख्यायते (रौतीति रुद्रः) -- स गर्जनाद् रुद्रः अस्ति। अथवा वचनं जपन् धावति । एतेषां (रोरुयामानो द्रवति) व्याख्यानानाम् आधारेण रुद्रः उच्चैः शब्देन, मेघगर्जनेन च चलति इव दृश्यते । बृहद्देवते अन्तरिक्षे गर्जन् मनुष्येभ्यः विद्युत्पृष्टिम् अयच्छत् इति उक्तम् । अतो रुद्र इत्युच्यते अस्य आधारेण मैक्डोनाल् इत्यनेन तं तूफान-देवः इति मन्यते ।

छ) अश्विनौ

ऋग्वेदस्य पञ्चाशत् स्तोत्रेषु अश्विनाः प्रशंसिताः सन्ति। ऋग्वेदे तेषां अतीव महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति । आश्विनसूक्ते आश्विनाः सदा युग्मेन वर्णिताः । ऋग्वेदे युग्मरूपेण निवसतां अश्विनानां विशेषः अनेकोपमाभिः व्याख्यातः अस्ति । यथा शत्रुं प्रति प्रेषितौ पाषाणौ इव शत्रुनाशकौ गृध्रौ इव वृक्षं प्रति गच्छन्तौ ब्राह्मणौ यथा धनिकं प्रति गच्छन्तौ - ब्राह्मणौ यथा यज्ञे कुर्वतः द्विजौ ब्राह्मणौ इव अन्तः दूता इव मण्डलानि । यज्ञं प्रति गच्छन्तीति शूरौ द्वौ अस्तौ 1 बस्तौ इव द्विजौ स्त्रियाः इव ललितौ पतिपत्नी इव सदा एकत्र तिष्ठन्ति।

पशूनां शृङ्गा इव प्रथमः खुर इव तौ चक्रवाकराथरुधौ । वायुवत् अक्षयाः, नद्यः इव द्रुतगतिः, नेत्रपाणिपादा इव सुखदाः च । अधर इव मुखं मधुरं वदन्ति, स्तन इव जीवनं पोषयन्ति, कर्ण इव सुन्दरं श्रवणं ददति, नासिका इव अस्माकं शरीरस्य रक्षकाः सन्ति। हस्तद्वयवत् बलं दातुं, पृथिवीवत् जलं प्रेरयितुं, स्तुतिं च पृथिव्याः सौन्दर्यवत् तीक्ष्णं कर्तुं च प्रार्थितः अस्ति।

यसकः अश्विनान् विश्वस्य स्थानीयदेवतासु प्रथमानि इति मन्यते । ते तान् एवं व्याख्यायन्ते – ते सर्वेषु व्याप्ताः अतः अश्विनः सन्ति। अस्मिन् विषये औरजवघ आचार्यस्य मतं च ददाति। अश्विनः -'अश्व' इति शब्दस्य 'अश्व' इति अर्थेन प्रत्ययेन निर्मितः तस्य अर्थः च अश्वैः सुसज्ज -ितः शीघ्रः च।

एते देवाः कस्य प्रकृतिरूपस्य प्रतीकाः इति विषये नैरुक्ताः स्वर्गलोकं पृथिवी च इति मन्यन्ते यतोहि स्वर्गलोकः सर्वेभ्यः प्रकाशेन, पृथिवी च अन्नेन व्याप्तः अस्ति। अहोरात्रं वा सूर्यचन्द्रं वा यतो दिवा वा सूर्यो वा सर्वान् व्याप्य प्रकाशेन रात्रेण वा चन्द्रेण रसेन वा। एतौ सद्राजौ इति इतिहासकारानाम् मतम् । उभयोः कालः अर्धरात्रे परं तमः प्रकाशयोः आच्छादनकालः स्मृतः । ऋग्वेदे ते दिव्यसहायकाः इति प्रसिद्धाः सन्ति, अश्विनानां एषः गुणः तेषां स्तोत्रेषु अनेककथानां माध्यमेन प्रकाशितः अस्ति।

ज) विश्वदेवः

वैदिकपन्थेनस्य विशेषः अस्ति यत् केषाञ्चन सामूहिकदेवतानां अपि कतिपयानि नियतसङ्ख्यानि सन्ति। तेषु विशालः गणः विश्वदेवस्य । ऋग्वेदस्य प्रायः ४० स्तोत्रेषु सः प्रशंसितः अस्ति ।

विश्वदेवः देवसङ्ग्रहस्य सूचकः इव दृश्यते। यत्र सर्वेषां देवानां एकत्र परिचयः आवश्-यकः इति मन्यते स्म, तत्र तेषां विश्वदेव इति नाम्ना निर्दिष्टाः सन्ति । अस्य गणस्य रचने प्रयोजनं यज्ञः । एतेषां सम्भवतः कल्पितं यत् सर्वेषां देवानां प्रयोजनार्थं कृतेषु संयुक्तावाहनेषु कोऽपि देवता अनामन्वितः न तिष्ठति।

विश्वदेवः स्तोत्रेषु तद्कालपर्यन् -तं कल्पिताः सर्वे देवाः अग्निसविता-इन्द्र-सूर्य-, उषा, सोम, सरस्वती, पुशन, रुद्र, विष्णु, वायु, आदित्य, अदिति इत्यादयः सर्वे देवाः अभवन् आहूतः । अनन्तरमपि यदि कश्चित् देवता अवशिष्यते, तर्हि अन्ते 'विश्वदेवश्चनुतेमहन्वम्' इति उक्त्वा मुनिः सर्वदेवता विश्वदेवे समावृतवान्।

विश्वदेवस्य विशेषान् उल्लिखन् सः प्रकाशपूर्णः, दक्षिणपितृनः (यस्य पिता दक्षः अस्ति), द्विजः, याज्ञस्य स्पर्शवान्, सत्यवादी, धनसम्पन्नः, यज्ञयोग्यः, अग्निजिह्वा च इति वर्णितः अस्ति। २ भृत्यपुत्रैर्धनप्रदानं शत्रुविजयं च पूजकाः ।

केषुचित् स्थानेषु विश्वदेवस्य अवधारणा एतावता संकीर्णा अस्ति यत् ते स्वसृष्टौ सीमिताः इति मन्यन्ते, तेषां वसु-आदित्यादिभिः अन्यैः देवसमूहैः सह आह्वानं कृतम् अस्ति ।

संक्षेपेण वक्तुं शक्यते यत् विश्वदेवसूक्तेषु विविधदेवताः परस्परं निकटसम्बन्धं आनयितुं समग्ररूपेण परस्परं सम्बद्धाः इति दृष्टुं प्रवृत्तिः दृश्यते। सम्भवति यत् एषा एकीकरणप्रवृत्तिः एतावत्पर्यन्तं विकसिता स्यात् यत् पश्चात् परमसत्यस्य अथवा प्रमुखशक्तेः विचारधारायां अभिव्यक्तवती

झ) विष्णुः

सम्पूर्णे ऋग्वेदे विष्णुस्तुतिषु पञ्च स्तोत्राणि प्रयुक्तानि सन्ति। अस्य देवस्य नाम शतशः प्रकीर्तितम् । यद्यपि स्तोत्राणि संख्यातः अत्यल्पानि सन्ति तथापि महत्त्वदृष्ट्या विष्णुः महादेवेषु स्थानं वर्तते। तदनन्तरं भारतीयसाहित्यसंस्कृतौ विष्णुः भगवान् विष्णुस्य वास्तविकप्रतिमा परमेश्वरः च अस्ति । ऋग्वेदे विष्णुः युवा,

विशालकायः इति वर्णितः अस्ति । तेषां महत्त्वपूर्णं कार्यं त्रिपदं विक्षेपं कृत्वा त्रैलोक्यमापनम् । तेषां 'उरुगया', 'उरुक्रम' इति उपनाम अस्य कार्यस्य कारणम् अस्ति । विष्णुः गतिवेगात् अवा अवायवन इत्युच्यते।

ऋग्वेदे सामाजिकव्यवस्था:-

1. गर्भधारणम्

पुत्राभिलाषेण स्त्रीगर्भे स्ववीर्यं प्रयोजयितुं स्त्रीपुरुषयोः यः संस्कारः क्रियते सः गर्भधानसंस्कारः इति कथ्यते ।

ऋग्वेदस्य प्रार्थनासु सर्वत्र पुत्रस्य इच्छा वर्तते, अस्य कारणं सम्भवतः पुत्रस्य 'रिन्च्युत' इति गण्यते इति आसीत्। पुत्रत्वात् एव पुरुषः ऋणत्रयविमुक्तः भूत्वा मोक्षं लभेत् इत्यर्थः। अतः पुत्रस्य प्राप्तिः मनुष्यस्य कृते अतीव इष्टं कार्यम् आसीत् । एतस्य इच्छायाः प्राप्त्यर्थं प्रारम्भिकः प्रयासः गर्भधारणम् एव आसीत् । अथर्ववेदे बहवः घटनाः सन्ति येषु गर्भधारणार्थं स्त्रियाः समीपं कथं भवितव्यम् इति प्रकाशं क्षिपन्ति । अनेन स्पष्टं भवति यत् वैदिक आर्याः परिकल्पनायाः स्वीकृतरूपेण परिचिताः आसन् ।

ऋग्वेदे बहवः प्रार्थनाः सन्ति ये गर्भधारणं प्रति सूचयन्ति। ऋग्वेदे एकस्मिन् स्थाने उच्यते हे सरस्वतीभ्रूणं ! उभौ अश्विनकुमारौ नीलपद्ममालभूषितौ अभिषिक्तौ ! स्थापयतु

2. पुंसवने

पुंसवन इत्यर्थः गर्भे पुंस्त्वकामना । अस्य संस्कारसम्बद्धः विशिष्टः सन्दर्भः ऋग्वेदे नास्ति । परन्तु तदपि सर्वत्र प्रार्थनास्थानेषु अन्येषु च अनेकेषु स्थानेषु पुत्रस्य इच्छाभ्यः स्पष्टं भवति यत् ऋग्वैदिककाले बालकस्य कामनायां पुत्रः विशेषतया इष्टः आसीत्, अतः विशेषप्रयत्नाः करणं स्वाभाविकं स्यात् पुरुषबालकं प्राप्तुं । पश्चात् पुंसवनसंस्कारस्य स्पष्टरूपं अथर्ववेदे दृश्यते ।

3. उत्रयनम्

अस्मिन् गर्भिणीयाः केशाः उत्थापिताः । ऋग्वेदे तस्य उल्लेखः नास्ति ।

4. जातकर्मसंस्कारः

पुत्रजन्मसमये जातकर्मसंस्कारः कृतः । मनुस्य मते नाभिभेदनात् पूर्वं जातिविधिः भवति स्म । अस्मिन् गृहमन्त्रैः सह नवजातस्य सुवर्णं घृतं मधु च दत्तम् । ऋग्वेदे कुत्रापि जातकर्मसंस्कारस्य स्पष्टोल्लेखः नास्ति । 'जनमन' इति शब्दः द्विवारं प्रयुक्तः किन्तु अत्रापि पुत्रवत् बन्धुजनानाम् अर्थे प्रयुक्तः अस्ति। जातकर्मसंस्कारेण सह तस्य विशेषः सम्बन्धः न दृश्यते। सुरक्षितप्रसवार्थं बहवः प्रार्थनाः अथर्ववेदे संगृहीताः सन्ति। अथर्ववेदे एकस्मिन् स्थाने उक्तं यत् - 'हे पुशन अस्मिन् प्रसवनिमित्ते विद्वान् उत्तमाः ते यज्ञं कुर्यात् । स्त्री सम्यक् प्रसवं कुर्यात् स्त्रियाः शरीरस्य ग्रन्थिः कर्तव्या प्रसवार्थं विशेषतया शिथिलतां गच्छन्ति यथा चतुष्टयतः पृथिवी कम्पिता दिशो परिवृता तथैव गर्भोऽपि सर्वतः परिवृता देवाः गतिं ददति। एते एव गर्भाशयात् बहिः निष्कासयन्ति वितरण।' अथर्ववेदस्य अस्मात् स्तोत्रात् इदं प्रतीयते यत् कदाचित् एषः संस्कारः ऋग्वेदकाले आरब्धः स्यात् यतोहि पतिः स्वपत्न्याः प्रसवपीडां दृष्ट्वा तां

असहायं मन्यमानः अवश्यमेव देवान् प्रार्थयति स्म यद्यपि विषये विशिष्टा चर्चा नास्ति अयं विषयः ऋग्वेदे।न घटितः।

5. नामकरणसमारोहः

हिन्दुसमाजस्य बालकानां नामकरणमपि संस्कारः इति मन्यते । नाम शुभकर्मणां भाग्यानां च आधारं मन्यते। ऋग्वेदे नामकरणनिमित्तं क्रियमाणस्य कस्यचित् संस्कारस्य घटनायाः वा उल्लेखः नास्ति । 'वामन' इति शब्दः ऋग्वेदेषु तदनन्तरं च साहित्येषु प्राप्यते ।

6. निष्कासनसमारोहः

जन्मतः निश्चितकालानन्तरं प्रथमवारं यदा बालकः गृहात् बहिः नीतः तदा तस्य नाम 'निक्रमण' इति आसीत् । अस्मात् संस्कारात् पूर्वं माता, बालकौ कक्षे एव स्थापिताः आसन्, ततः बहिः गन्तुं न शक्नुवन्ति स्म । एषः संस्कारः जन्मद्वादशदिनात् चतुर्थमासपर्यन्तं भवति स्म यद्यपि एषः संस्कारः पश्चात्काले संस्कारैः सह कृतः तथापि ऋग्वेदे तस्य विशिष्टः उल्लेखः नास्ति ।

7. अन्नप्रकाशसंस्कारः

जन्मनः अनन्तरं शिशुः मुख्यतया स्तनपानमाश्रितः भवति । प्रथमवारं ठोसभोजनस्य सेवनं तस्य जीवने महत्त्वपूर्णं घटना अस्ति । अनन्तरकाले एषः कार्यक्रमः धार्मिकसंस्कारः भूत्वा संस्कारैः सह कर्तुं आरब्धः । अन्नप्रकाशसंस्कारस्य विषये ऋग्वेदे स्पष्टो उल्लेखः नास्ति ।

8. चूडाकर्मसंस्कारः

यदा प्रथमवारं शिशुकेशच्छेदनस्य अनुष्ठानं भवति स्म तदा एतत् संस्कारं 'चूडाकर्म' अथवा 'चूडाकरण संस्कार' इति कथ्यते स्म । अस्मिन् शिखां विहाय गर्भावस्थायां सर्वे नखाः केशाः च छिन्नाः आसन् । गृहसूत्रेषु चूडाकरणस्य अवसरे प्रयुक्ताः सर्वे मन्त्राः वैदिकसाहित्ये उपलभ्यन्ते । अथर्ववेदे मुण्डनार्थं शिरः आर्द्रिकरणस्य उल्लेखः अस्ति । मुण्डनार्थं प्रयुक्ता छूरी प्रशस्तं कृत्वा अहानिकारकं भवेत् इति प्रार्थना कृता । यजुर्वेदे छूरीं स्तुवन् उक्तम् – त्वं नाम्ना शिवः असि। लोहा ते पिता। अहं भवन्तं (स्वाधिति) नमस्कारं करोमि। भवता बालस्य हिंसा वा हानिः वा न कर्तव्या । सविताप्रतिनिधिनापितस्य अपि अथर्ववेदे स्वागतं कृतम् अस्ति ।

ऋग्वेदे अनेन सम्बद्धः स्पष्टः उल्लेखः नास्ति किन्तु उपर्युक्तवर्णनात् स्पष्टं भवति यत् अस्य संस्कारस्य बीजानि ऋग्वेदसमाजस्य रोपितानि किन्तु तेषां अंकुरणं परवर्ती वैदिककाले एव अभवत् ।

9. शिक्षायाः आरम्भः

यदा बालकः पञ्चवर्षीयः अभवत् तदा तस्य शिक्षणस्य व्यवस्था कृता । प्रारम्भे बालेन वर्णमालाशिक्षणं पठनं च विद्यारम्भ संस्कारः इति कथ्यते स्म । ऋग्वेदे अस्य संस्कारस्य कोऽपि उल्लेखः नास्ति ।

10. उपनयनसंस्कारः

'उपनयन' इत्यर्थः स्वाध्यायः अथवा वेदस्य अध्ययनम् । आचार्यस्य समीपं बालः अध्ययनार्थं गतवान् तदा उपनयनसंस्कारः कृतः । 'उपनयन' कृते 'यज्ञोपवीता' इति शब्दः अपि प्रयोगे आगतः यस्य अर्थः यज्ञः अथवा उपविता इति । उपनयनसंस्कारस्य हिन्दूसमाजस्य सर्वाधिकं महत्त्वं वर्तते यत् व्यक्तिः बौद्धिकप्रगतेः सम्बन्धी भवति । अस्य संस्कारस्य समाप्त्या एव बालकः वर्णस्य वा जातिस्य वा सदस्यः भूत्वा द्विजः इति उच्यते स्म । शूद्रं विहाय त्रिषु जातिषु एषः संस्कारः विहितः आसीत् । अनियमितं अप्रतिक्रियाशीलं च जीवनं समाप्तं नियमितं गम्भीरं, अनुशासितं च जीवनं प्रारब्धम् इति प्रमाणम् एतत् संस्कारम् आसीत् । गौतममनुमते ब्राह्मणबालस्य अष्टमे वर्षे, गर्भात् एकादशवर्षे क्षत्रियबालस्य, गर्भात् द्वादशवर्षे वैश्यबालस्य च उपनयनं अनुष्ठानं कर्तव्यम् । ऋग्वेदे उपनयनसंस्कारस्य स्पष्टो उल्लेखः नास्ति । धर्मग्रन्थेषु स्मृतिषु च विशेषोल्लेखं प्राप्नोति ।

11. वेदारम्भसंस्कारः

गुरुसन्निध्यं प्राप्य शिष्यस्य वेदाध्ययनं आरभ्यत इति अपि संस्कारः इति गण्यते स्म, यत् वेदारम्भसंस्कारः इति नाम्ना आसीत् । वैदिकयुगे वेदानां अध्ययनं शिक्षायाः महत्त्वपूर्णः भागः आसीत् । यद्यपि ऋग्वेदकाले वेदस्य अध्ययनस्य महत्त्वम् आसीत् तथापि ऋग्वेदे तत्सम्बद्धस्य कस्यापि संस्कारस्य उल्लेखः नास्ति ।

12. केशान्तसंस्कारः

यदा प्रथमवारं बालस्य दाढ्यादिमुण्डनस्य क्षौरसंस्कारः कृतः तदा तस्य नाम केशान्तसंस्कारः अभवत् । मनुमते ब्राह्मणस्य गर्भस्य षोडशवर्षे, क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षे, वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षे च केशान्तसंस्कारः करणीयः । दाढ्यस्य श्मश्रुवृद्धिः यौवनस्य लक्षणम् । अतः अस्य क्षौरक्रियायाः सह युवकस्य ब्रह्मचर्यस्य, सद्गुणैः च स्मरणं जातम् । केशान्तं 'गोदान' इति अपि उच्यते स्म, यतः अस्य संस्कारस्य शुभ अवसरे ब्राह्मण आचार्यस्य गोदानं दत्तम् आसीत् । ऋग्वेदे कुत्रापि केशान्तसंस्कारस्य स्पष्टो उल्लेखः नास्ति ।

13. विवाहसंस्कारः

सर्वेषु संस्कारेषु विवाहः महत्त्वपूर्णः इति मन्यते । अनेन संस्कारेण एव व्यक्तिः नूतना सामाजिका सांस्कृतिका च स्थितिः आरभ्यते । अस्य संस्कारस्य माध्यमेन मनुष्यः सामाजिकः भवति, तस्य व्यक्तिगतः स्थितिः च समाप्तः भवति ।

विवाहः ऋग्वेदे प्रमुखः अनुष्ठानः इति गणयितुं शक्यते । अनेन संस्कृतेनैव तत्कालीनसामाजिकस्थितिः ज्ञायते यत् तावत्पर्यन्तं कुलसंस्था दृढतया स्थापिता आसीत् ।

ऋग्वेदस्य दशमविभागस्य सप्तमनुवाकस्य पञ्चविंशतितमसूक्तं 'सूर्यविवाहसूक्तम्' इति नाम्ना अनुक्रमणिकायां उक्तम् अस्ति । अस्मिन् मुख्यतया सूर्यस्य विवाहस्य नूतनदम्पत्योः च आशीर्वादाः सन्ति । एतान् षोडशसंस्कारान् विहाय ऋग्वेदे अन्यस्य संस्कारस्य विषये पृथक् स्तोत्रं न लभ्यते । विवाहस्य विस्तृतविमर्शः अग्रे कृता अस्ति ।

14. अन्त्येष्टिसंस्कारः

मृत्योः अनन्तरं यदा मनुष्यस्य शरीरस्य दाहः भवति स्म तदा तत् अन्त्येष्टिसंस्कारः इति कथ्यते स्म । एषः मानवस्य अन्तिमः संस्कारः आसीत् । बौधायनः कथयति यत् मनुष्यः जन्मनन्तरसंस्कारद्वारा इदं जगत् जियते, मृत्योः अनन्तरं संस्कारैः परलोकं जियते।

ऋग्वेदे अन्त्येष्टिसंस्कारस्य बहुवारं उल्लेखः कृतः अस्ति।ऋग्वेदस्य दशमे अध्याये उक्तं यत् दाहस्य अग्निप्रज्वलनानन्तरं मन्त्राः पठिताः। हे अग्नि - त्वं एतत् शरीरं भस्मं कृत्वा दहसि। न कष्टं दत्त्वा तस्य त्वचां अङ्गं ! च इतस्ततः चालयन्तु तथा च शरीरस्य दग्धस्य अनन्तरं तस्य आत्मानं चित लोकं प्रति नेतुम्। अग्निः अपि ऋग्वेदे १०४ मध्ये मृतदाहप्रसङ्गे उक्तः 1.१४.

ऋग्वेदे तादृशं प्रमाणं नास्ति यत् मृतशरीरदाहं विहाय मृतशरीरस्य नदीयां वा जले वा निमज्जनस्य प्रथा आसीत् इति ज्ञायते ।

आर्याः अग्निं देवदूतं हविवाहकं मन्यन्ते। अनेन अभिप्रायेण मृतस्य शरीरं प्रथमं अग्नये समर्पितं यत् मृतस्य शरीरं यमलोकनगरे पुनः स्थापयित्वा नूतनशरीरं धारयित्वा तस्य पूर्वजैः सह सम्बद्धं भवेत्।

अन्त्येष्टिप्रक्रिया अपि ऋग्वेदस्य दशमे अध्याये स्पष्टतया उक्ता अस्ति । तदनुसारं मृतस्य शवः विधवादिभिः सह तस्य बन्धुभिः मित्रैः च दाहगृहं नीतः । तत्र संस्कारकर्त्ता मृत्युमुद्दिश्य दिव्यमार्गेण गन्तुम्, स्वबन्धुजनानाम् किमपि प्रकारेण हानिं न कर्तव्यम् इति पृष्टवान् । पुनः मृतस्य कुटुम्बजनानाम् समृद्धिः, समृद्धिः च कामिता आसीत् ।

उपसंहारः

ऋग्वेदार्याणां शिक्षाक्षेत्रे अपि पर्याप्तं प्रगतिः कृता आसीत् । शारीरिकविकासापेक्षया बौद्धिकविकासः अधिकः इति सः अतीव सम्यक् अवगच्छति स्म । उच्चविचाराः, ज्ञानस्य महत्त्वं, त्यागजीवनं, आध्यात्मिकचिन्तनं च तत्कालीनस्य मानवजीवनस्य मूल्यानि आसन् । तत्कालीनाः आर्यजनाः स्वस्य बौद्धिकविकासद्वारा जगत् अवगन्तुं प्रयतन्ते स्म, तस्य फलस्वरूपं भौतिकशास्त्रं, रसायनशास्त्रं, वनस्पतिशास्त्रं, भूविज्ञानं, आयुर्वेदं, ज्योतिषशास्त्रं, गणितम् इत्यादीनां नूतनानां ज्ञानक्षेत्राणां विकासस्य आधारः स्थापितः ।

सन्दर्भः

1. श्री अरविन्द, वेदं रहस्य, पृ0 77, 78, 102
2. मैकडोनल, ए वैदिक रीडर, पृ0 9
3. मैक्समूलर, इण्डिया हवाट कैन टीच अस, पृ० 9
4. घाटे, लेक्चर्स आन ऋग्वेद, पृ0 144

5. पी0बी0 काणे, धर्मशास्त्र का इतिहास (हिन्दी रूपान्तर)
6. राधाकृष्णन, भारतीय दर्शन, प्रथम भाग, पृ० 70-71
7. ' होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इन्धते । ऋ0 1.44.7
8. सत्यकेतु विद्यालंकार, प्राचीन भारतीय इतिहास का वैदिक युग, पृ0 287
9. डॉ0 कपिलदेव द्विवेदी, अथर्ववेद का सांस्कृतिक अध्ययन, पृ० 228
10. आचार्य बलदेव उपाध्याय, भारतीय दर्शन, पृ0 32
11. मैक्समूलर, दि सिक्स सिस्टम आफ दी इण्डियन फिलासफी, पृ0 51-52
12. प्राचीन भारतीय इतिहास का वैदिक युग- सत्यकेतु विद्यालंकार, पृ0 288